



## Критички поглед на патриотизам и космополитизам у савременом свету\*

Проф. др Биљана Трeбјешанин

Књига *За љубав домовине* резултат је расправе подстакнуте огледом Марте Нусбаум<sup>1</sup> *Патриотизам и космополитизам*. Тај оглед и двадесет девет одговора на њега, први пут су, како стоји у предговору књиге, објављени 1994. године у „Boston Review“. У књигу, која је објављена 1996. године, укључени су, поред предговора Џошуа Коена<sup>2</sup>, и споменути оглед Марте Нусбаум (први део), једанаест од већ објављених одговора, од којих су неки проширени, пет нових, први пут објављених у њој (други део) и одговор Марте Нусбаум (трећи део).

Реч је, дакле, о књизи полемичког карактера у којој су супротстављени једно космополитско морално гледиште и гледишта ненаклоњена космополитизму услед његовог третирања као извора угрожавања ограничених групних припадности, идентитета и посебности националних традиција. Таква концепција сама по себи чини књигу занимљивом, а томе додатно доприноси и брижљив избор текстова, којима је обезбеђена разноврсност приступа, становишта и аргументације.

Текстови уврштени у књигу обједињују филозофску расправу и јавну дискусију, осветљавајући како сложеност питања о којима се расправља, тако и значај трагања за одговорима на њих. Савремене

\* Приказ књиге: Марта К. Нусбаум, Џошуа Коен, *За љубав домовине. Расправа о границама патриотизма*, Београд, Библиотека ХХ век, Чигоја штампа, 1999.

<sup>1</sup> Марта К. Нусбаум (Martha C. Nussbaum) професор је права и етике на Универзитету у Чикагу и аутор бројних књига, од којих су најпознатије: *Фрагилност доброте – срећа и етика у грчкој трагедији и филозофији* (*The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*), 1986; *Терапија чежње. Теорија и пракса у хеленистичкој етици* (*The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*), 1990; *Поетска правда. Књижевна имагинација и јавни живот* (*Poetic Justice. Literary Imagination and Public Life*), 1995; *Пол и друштвена правда* (*Sex and Social Justice*), 1996.

<sup>2</sup> Џошуа Коен (Joshua Cohen) професор је политичких наука на Масачусетском институту за технологију (МИТ) и уредник „Boston Review“.

реинтерпретације космополитизма и патриотизма отварају и значајна морална и практична питања, каква су: питање протекционизма, имиграције, људских права, стране интервенције, помоћи у развоју, циљевима образовања, и слична. Критичко пропитивање космополитизма и патриотизма, укључено у те реинтерпретације, чини основу како за адекватније разумевање и оцену политичке, економске, социјалне и образовне праксе у савременом свету, тако и за њихово теоријско усмеравање. Оно би, стога, требало да постане трајни процес у различитим срединама. Та књига је и прилог том пропитивању и добар подстицај за даља и другачија пропитивања.

Књига почиње огледом „Патриотизам и космополитизам“ Марте Нусбаум. У њему се ауторка залаже за неговање старог идеала космополите – човека чија приврженост првенствено и примарно припада свеколикој „светској заједници људских бића“ а чија начела практичног мишљења чине универзалне људске вредности правде, једнакости и разума, односно, једнако поштовање вредности свих равноправних, иако различитих чланова те заједнице. На тај начин се, према њеном мишљењу, много боље може служити и патриотским моралним идеалима него у случају наглашавања патриотског националног поноса које је морално опасно и штетно и за саме патриотске циљеве. Национално самодefинисање она сматра defинисањем себе „на основу морално ирелевантне карактеристике“. Дакле, суштински нас одређује то што смо људска бића, док је националност ствар случајности рођења. Позивајући се на учење стоика о космополитизму, Марта Нусбаум истиче да космополитски став не захтева укидање локалних и националних облика политичког организовања и привржености, нити стварање светске државе, већ, пре свега, промену у нашим главама и срцима, односно, придавање већег значаја моралној заједници свих људских бића, уместо подизања националних баријера и искључивања других из наших моралних обавеза. Управо стога, она наводи четири разлога за свој став да светско образовање, пре него демократско или национално, треба ставити у средиште грађанског образовања. Ти разлози су следећи:

1. Кроз космополитско образовање, под којим се подразумева много боље познавање других нација и држава и схватање проблема које са њима делимо, помаже да научимо више о себи, да лакше учувамо оно што је у нашим поступцима локално и небитно и да избегнемо опасност да свој модел живота прогласимо за једини, нормалан и природан за све.

2. Напредујемо решавајући проблеме који захтевају међународну сарадњу јер судбине нација су тесно испреpletене с обзиром на основне услове живота (екологија, залихе хране, насељеност итд.).

3. Признајемо реалне моралне обавезе према свету које би на други начин остале изван нашег интересовања, јер учимо да чинећи од-

ређене изборе у политици или економији најозбиљније узимамо у обзир право других људских бића на живот, слободу и трагање за срећом.

4. Конзистентније и кохерентније расуђујемо ослобођени магичног утицаја државних граница, које чине да су нам људи једне нације блиски када су унутар ње, а незанимљиви када су изван.

У свом одговору на оглед Марте Нусбаум Кваме Ентони Апаја, професор афроамеричких студија на Харвард универзитету, залаже се за *космополитски патриотизам*, односно за *космополитизам с кореном* и усклађен с либералним принципима. То значи да бити космополитски патриота значи бити „привржен свом дому и његовим културним посебностима, али и пун љубави према другим, различитим местима која су дом других, различитих људи“. Такав патриотизам подразумева циркулацију људи између различитих места по сопственом избору, а не само из нужде, али и истовремено прихватање грађанске одговорности за неговање културе и политике сопствених домова, чиме се избегава унификација, односно, омогућује разноврсност, до које је космополитима толико стало. Када је реч о одређивању домена моралног интересовања и обавезе, Апаја сматра да адекватну сферу моралног интересовања чини држава, па и уже заједнице унутар ње, дакле заједнице уже од „људског хоризонта“, и то зато што људи боље живе у мањим јединицама. Као космополити, закључује он, „треба да бранимо права других да живе у демократским државама са богатим могућностима повезивања и унутар граница и изван њих и да буду њихови патриотски грађани“. Коначно, либерални патриотизам подразумева критички однос према држави којој се приписује чисто инструментална функција, а не безусловна лојалност. Истински патриота задржава право да поставља одређене стандарде држави и заједници у којој живи, као и да у њихово име има моралне аспирације и да те аспирације буду либералне.

Бенџамин Р. Барбер, професор и директор Витмановог центра за културу и политику демократије на Ритгрес универзитету, изричито се залаже за *патриотизам уместо апстрактног космополитизма*. Према његовом суду, патриотизам произилази из човекове дубоко усађене потребе за припадношћу и има кључну хуманизаторску улогу у „свету уговора, тржишта и правних лица који човека лишавају сопствених корена“. Право питање за њега, отуда, није како се решити патриотизма и национализма, већ како их учинити безопасним. Адекватан одговор он види у *грађанском патриотизму*, који се клони искључивања али излази у сусрет потреби за „парохијалним идентитетом“. Он каже, приближно следеће: ако су племенске традиционалне заједнице опасне, онда треба да нађемо оне облике егалитарних, демократских, волунтаристичких заједница које отклањају опасности садржане у племенском облику заједнице. Парохијализам је најбезбеднији пут ка космополитизму јер је космополитизам лишен конкретности контрапродуктиван. Дакле, треба „запалити искру љубави према општем, уживајући у посебном“.

Сисела Бок, истакнути члан харвардског Центра за проучавање популације и развоја, у свом прилогу расправи наглашава да су и универзално и уже становиште егзистенцијално значајнији и да ниједно од њих не може бити одбачено као етички ирелевантно. Али, према њеном мишљењу, у моралном развоју предност има кретање од унутрашњости ка спољашњости, јер деца лишена културно укореењеног образовања често тешко могу да доживе ма какву приврженост свету, сопственој заједници или породици, тако да постоји опасност да се свугде осећају као изгнаници и да немају одговорности ни према коме осим према себи. Ако не научимо да разумемо јединственост култура, почев од особености сопствене, вероватно нећемо умети да ценимо ни људску различитост, ни заједничку људскост, које су кључне тачке космополитског става. „Хранљиве материје културе“ треба, међутим, деца понудити без присиле, учења напамет и индоктринације, како бисмо „ослободили њихов поглед да се отисне даље од света који их непосредно окружује“.

Џудит Батлер, професор реторике и компаративне књижевности на Беркли универзитету, бави се у свом прилогу питањем теоријског статуса универзалности. Она полази од става да и у случају да прихватимо универзалне перспективе, значење универзалног је различито у различитим културама. Специфичне културне артикулације универзалног дејствују против његове претензије на транскултурални статус. Гледано из перспективе историјске променљивости, универзално је, у садашњем тренутку, можда само делимично артикулисано и ми, можда, још не знамо које облике оно може да узме. Њено питање, отуда, гласи: како да реформулишемо универзално ако узимамо у обзир само привремене и парохилјалне верзије универзалности које су данас утврђене у међународном праву? А њен одговор гласи да треба ширити и осамостаљивати сам појам универзалности и третирати универзално као постулирани идеал с отвореним крајем. Указивање на парохилјални и ексклузивистички карактер постојеће историјске артикулације универзалног јесте део тог пројекта.

Ричард Фолк, професор политичке науке на Принстон универзитету, у свом прилогу „Преиспитивање космополитизма“ нуди две врсте предлога за измирење патриотизма и космополитизма у савременим условима, у којима традиционални патриотизам води ка непродуктивном избегавању изазова глобализације, а економски глобализам, као негативна варијанта космополитизма, води ка одвајању од етичког контекста, који је суштински за идеју космополитизма. Први предлог се састоји у преобликовању образовања, етичких стремљења и политичке лојалности (патриотизам) на начин на који се избегава избор између патриотизма и космополитизма као између две супротстављене крајности. Други предлог се састоји у залагању за *космополитску демократију*, која значи одвајање демократске праксе од њене традиционалне повезаности са појединачним друштвом/државом.

Глобалне конференције организоване у окриљу Уједињених нација о положају жена, развоју, екологији, пример су, према његовом мишљењу, тог иновативног демократског етоса, који повлачи динамичније облике интеракције између народа и структура власти у којима су и интернационална партиципација и локалитет постављени на начин супротан традиционалним доменима демократске праксе, која је усмерена на изборне ритуале и представничке институције. Реч је, заправо, о *глобализацији одоздо* која произлази из виталних интереса народа, за разлику од *глобализације одозго*, којом управљају економски интереси, лишени етичких обавеза. Преобликовани патриотизам и космополитизам, у том случају, повезује заједничка посвећеност обнављању услова за настанак хумане државе, хуманог региона и, коначно, за настанак „достojног инклузивног глобализма“.

Натан Глејзер, професор у пензији образовања и социологије на Харвард универзитету, преиспитујући границе лојалности поставља практично питање о томе колико се реално могу растегнути границе обавеза и лојалности. Одговор је да без сумње није лоше знати више о другим земљама, али да државне границе имају одређено значење и значај и у личном и у политичком животу, као што имају и практичну корисност. „Космополитска политичка лојалност је појам који је тешко пребацити у стварност“. О томе сведоче међународни уговори и аранжмани којима се ограничава понашање држава у корист добробити читавог човечанства (на пример, о заштити животне средине, избеглицама, положају жена), чија ефикасност увек зависи од тога хоће ли их прихватити суверене државе, а по правилу, они се нарушавају чак и кад је реч најстаријим споразумима, попут оног о употреби силе и врсти наоружања. У идеалном случају може се замислити да ће космополитска схватања бити све шире прихватана, али уз истовремено преношење многих моћи и функција на ниже нивое, што према ауторовом мишљењу већина људи и жели. У процесу промена нужно је посредовање институције која има легитимитет и моћ, а то је национална држава. Нема другог начина да се примене они аспекти космополитизма који су нам привлачни. Осим тога, питање је да ли би непосредно космополитски свет, и да је могућ, био бољи од овога који имамо.

Ејми Гутман, професор политике на Принстон универзитету, у свом прилогу образлаже став да децу треба учити да поштују достојанство сваког појединца и дати им „моћ демократског грађанина“. Та два услова она сматра основним за постизање правде у свету посредством успостављања праведних демократија. Да је Марта Нусбаум космополитизму дала неки конкретни садржај, уместо што је остала на нивоу „апстрактних крилатица“, он би, без сумње, имао облик демократског хуманизма, сматра ауторка, јер се управо он залаже за образовање које подстиче грађане да размишљају о правди за своје суграђане и сународнике, као и за друге људе, припаднике других друштава. С друге стране, управо као демократски грађани можемо

да унапређујемо правду у целом свету јер су демократски грађани ти који имају на располагању институционална средства која немају усамљени појединци или они који су само грађани света. Дакле, бити грађанин демократске заједнице није у супротности с идејом космополитизма, па је важно да школе напусте „морално погрешну и практично опасну идеју да човек треба да бира између тога да буде грађанин сопственог друштва или грађанин света“.

Гертруда Химелфарб, професор у пензији Универзитета града Њујорка, критикује концепцију космополитизма коју заступа Марта Нусбаум тврдећи да је он утопијски јер није узета у обзир реална ситуација и ослања се на нереалне претпоставке о заједништву циљева, тежњи и вредности, као и на нереални оптимизам. „Космополитизам има лепу, узвишену ауру, али он је илузија и, као све илузије, опасан је“, каже она. Грађанин света има мало смисла изван контекста државе. Што се тиче недостатака националних држава западног типа, они се могу бар делимично избећи у одвиру демократске државне заједнице и поузданог правног система.

Мајкл В. Меконел, професор правног факултета Чикаго универзитета, такође се залаже за неговање ужих привржености које сматра приметком ширих. Људска приврженост почиње близу дома и одатле се њени кругови шире, ослањајући се увек на ближе и природније везе. Ученици који не маре за постигнућа сопствене културе највероватније неће наћи много вредности ни у постигнућима других, сматра аутор. Ако учимо децу да буду грађани света, она по свој прилици неће постати ни патриоти ни космополити, већ „љубитељи апстракције и идеологије, нетолерантни према несавршеним појединцима и културама којих има широм света“. У сваком случају, нећемо више волети оне који су нам даљи ако мање волимо оне који су нам ближи. Решење културних криза нашег времена не треба тражити у апстракцијама попут космополитизма, већ у обнављању ужих моралних заједница различите врсте.

Роберт Пински, песник и предавач на Бостон универзитету, у свом литерарно насловљеном прилогу „Ерос против есперанта“, оштро и у ироничном тону критикује космополитизам који заступа Марта Нусбаум, износећи тврдњу да је реч о замени космополитизма универзализмом, који је апстракција, а не историјска концепција. Та грешка личи на бркање историјског језика, какав је енглески, са конструкцијом каква је есперанто. Такав поглед на свет би, према њему, био истинит само „кад се људи не би руководили емоцијама“. „Ми заиста делимо један једини свет и потојеће изворе, али се према тим чињеницама не можемо односити тако што ћемо, као да дајемо резолуцију Уједињених нација, да објавимо да смо заједница“. Поред тога, Пински сматра арогантном идеју да се нечија парохијалност исправља космополитизмом према нашој мери који је само једна од варија-

ната космополитизма, а на такав начин заступан и сам постаје својеврсни пароксијализам.

Хилари Патнам, професор филозофије на Харвард универзитету, већ у наслову поставља питање морамо ли да бирамо између патриотизма и универзалног ума. Наравно, њен одговор је негативан с обзиром на то да су они узајамно зависни. Не желимо свет без страсних уверења, каже она, већ пре свет у којем људи признају да њихово право на страсна уверења не подразумева право да та уверења намећу другима. Универзална концепција врлог живота не постоји, а универзалне максиме праведности су виртуелно празне.

Елејн Скери, професор енглеског језика на Харвард универзитету, полази од чињенице да је наше понашање према другим људима одређено начином на који их замишљамо (представљамо), а да је наша моћ замишљања других ограничена. Отуда, није добро ослањати се на добру вољу и великодушно замишљање других као на механизам заштите од повређивања других и средство за остварење једнакости већ је неопходан и друштвени уговор, односно устав и закони. Њих, пак, нема без државе. Искуство нам говори да је често лакше добити одобрење за неки чин агресије од међународне институције какве су Уједињене нације, него од државне, као што је, на пример, амерички конгрес. У сваком случају, и космополитским вредностима је потребна подршка устава и закона. „Законске одредбе не могу јемчити да ћемо заиста и поступати у складу са њима, али бар претварају једну тежњу у објективни захтев, постављају стандарде активностима и обезбеђују механизам којим се становништво може натерати да поштује сопствена обећања“.

Амартја Сен, професор економије и филозофије на Харвард универзитету, добитник Нобелове награде за економију 1988. године, у свом прилогу полемички разматра неке закључке које из огледа Марте Нусбаум изводе Сисела Бок, Хилари Патнам, Гертруда Химелфарб и Мајкл Валзар, а који се тичу улоге локалних идентитета, дефиниције патриотизма као лојалности ономе што је најбоље у сопственој традицији, затим оних који се тичу државе, вредности и незападног света.

Према њеном мишљењу, веровање да човекова примарна приврженост припада вредностима грађанина света не подразумева неосетљивост за друге идентитете. Као грађани света не одричемо се локалних идентитета, само на сва жива бића гледамо као на своје суграђане. Проблем настаје онда кад *примарно* почне да значи *једино*, што код Марте Нусбаум није случај. Предност, пак, њеног космополитског залагања је у томе што се тако нико не искључује из моралне обавезе. Реч је, пре свега, о признавању већег значаја нечему што је неоправдано занемарено. Исто тако, укључивање свих у подручје етичког интересовања, што је основни елемент идеје о грађанину света, не подразумева борбу против вредних елемената сопствене тради-

ције. Потребно је правити разлику између залагања Марте Нусбаум за идеју о грађанину света и залагања за одбацивање неких облика патриотизма које изискује додатна образложења. Када је реч о питању може ли човек да буде грађанин света ако не постоји светска држава, ауторка сматра да правни језик искључује ту могућност, а ипак, бројни појмови какви су „људска права“, „либерални социјални програми“ и други, добро функционишу иако немају правни статус у ужем смислу. У вези с универзалним прихватањем вредности права, правде и љубави, ауторка подсећа да Марта Нусбаум не тврди да њих сви људи прихватају, већ само да имају разлога да их поштују. Исто тако, није оправдано да се те вредности сматрају западним, као што није оправдано ни прављење оштре разлике између западних и незападних вредности.

Чарлс Тејлор, професор политичке науке и филозофије на универзитету Мек Гил, мисли, као и већина других учесника у расправи, да у модерном свету не можемо без патриотизма. Друштва каква тежимо да створимо, сматра он, „слободна, демократска, вољна да до одређеног степена врше равноправну расподелу, захтевају од својих грађана снажну идентификацију. У цивилној хуманистичкој традицији увек је напомињано да слободна друштва, која нужно зависе од спонтане подршке својих чланова, имају потребу за снажним осећањем привржености које је Монтескје називао *веру*“. У либералним и демократским друштвима, тај захтев је и већи. „Потребни су нам и патриотизам и космополитизам зато што су модерне демократске државе крајње захтевни заједнички подухвати у владању собом“. Немамо другог избора него да се боримо за онај патриотизам који је отворен за универзалну солидарност, а против других, затворених, врста патриотизма.

Имануел Велерстеин, директор Центра Фернана Бродела на Бингамтон универзитету, наглашава да „образовање не треба да нас учи да смо грађани света, већ да живимо у одређеним нишама у нејасном свету и да непристрасан и глобалан став, на једној страни, и одбрана сопствених уских интереса, на другој, нису у спротности већ се допуњују на сложене начине. Неки спојеви су пожељни, неки нису. Неки су пожељни овде, али не и у неком другом времену. Тек када то научимо моћи ћемо интелектуално да се ухватимо у коштац са сопственом друштвеном стварношћу“.

Мајкл Валзер, професор филозофије на Принстон универзитету, заступа став да су и патриотизам који искључује шире лојалности и космополитизам који занемарује уже лојалности опасни јер изазивају иморално понашање.

У свом одговору на приговоре упућене њеним ставовима, Марта Нусбаум поново разматра те ставове с обзиром на критичке примедбе. Наравно, она не одустаје од идеје о грађанину света и сматра да је основни чин којим се постаје грађанин света сазнање о заједничким

невољама које може да „надахне наше срце за људскост“ изван и изнад захтева нације, религије, па и породице. При том, она се позива на примере људи који су у Другом светском рату спасавали Јевреје. Међутим, она сада наглашава значај друштва „које нас охрабрује да имагинацијом закорачимо у живот других“, односно, каже да треба да настојимо да конституишемо друштва која ће промовисати ту норму уз помоћ легалних и институционалних структура. Морамо да култивиремо улогу грађанина света у својим срцима и главама, као и у *законским кодовима*, односно, она сада мисли да ћемо „мање добро поступати ако своју улогу грађанина света препустимо ђудима наших свакодневних размишљања него ако институционализујемо своје најбоље идеје“.

У образовању треба неговати чињеничке и имагинативне предумове за признавање људскости и странцу и другоме. За шта год да смо везани, сматра Марта Нусбаум, „треба да признамо, без обзира на личну и друштвену цену, да је свако људско биће у моралном погледу равно сваком другом. Када то признамо, онда територија, националност, етницитет, религија, класа, раса и пол постају морално ирелевантни, односно, ирелевантни за статус једнакости“. Једнака вредност људских бића треба да буде регулатор и политичких тежњи и акција. На питање шта може да значи термин грађанин света ако не постоји светска држава, Марта Нусбаум одговара да човек увек може да нађе начин да помогне уколико размишља као члан овог виртуелног комонвелта, а наводи и практичне могућности да се буде грађанин света (на пример, невладине организације). Космополитизам, међутим, наглашава ауторка, не захтева од нас да посвећујемо једнаку пажњу свим деловима света. Такође, космополита посвећује више пажње ономе што му је ближе, али основни разлог што тако чини није његово уверење да је то ближе (локално) боље по себи, већ да је то једини реалан начин да се чини добро. Кључно питање за грађанина света јесте како да промовишемо различитост без хијерархије. Коначно, одговарајући на приговор да уже, парохијалне, везаности претходе ширим вредностима у моралном развоју, Марта Нусбаум каже: „Много пре него што упозна и саму идеју нације, па чак и посебне религије, дете упознаје глад и усамљеност. Много пре него што упозна патриотизам, вероватно је упознало смрт. Много пре него што се умеша идеологија, дете је научило нешто о људскости“. Дакле, различите идеологије касније прекривају та примарна искуства и удаљавају нас од људскости и идеје о грађанину света.

Књига *За љубав домовине* која се овим одговором завршава, свакако може да унесе нову боју и свежину у наша размишљања о патриотизму, која су на нашим просторима постала истрошена услед стереотипног, рутинског упражњавања.